

تأثیر عوامل طبیعی (فیزیکی) ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران

علی اصغر بیک‌بیلندی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۰۲

چکیده

منطقه ژئوپلیتیک دریای خزر پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و جایگزین شدن چهار کشور تازه استقلال‌یافته به‌جای آن در این حوزه، دچار تحولاتی گردید که در این تحقیق سعی شده است این تحولات را از دریچه عامل طبیعی ژئوپلیتیک موثر بر تدوین راهبرد دفاعی کشور مورد بررسی قرار داده شود؛ لذا در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و نوع کاربردی تلاش گردیده است تا عوامل طبیعی ژئوپلیتیک مرتبط و مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران شناسایی گردید. بدین‌منظور برای تأیید این عوامل و تعیین نقش عوامل (در قالب بسترهای فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) دو پرسشنامه تنظیم و طراحی گردید که پرسشنامه اول به‌منظور تأیید عوامل مؤثر ژئوپلیتیک طبیعی احصاء شده بر تدوین راهبرد دفاعی بین جامعه آماری ۱۲ نفری و پرسشنامه دوم به‌منظور تعیین نقش عوامل در جامعه آماری ۴۹ نفری به‌صورت تمام‌شمار توزیع و پس از اخذ نظر جامعه آماری با استفاده از تکنیک‌ها و روش‌های آماری، تجزیه و تحلیل شده و در ادامه به جمع‌بندی و ارزیابی سؤالات تحقیق پرداخته شده است. درنهایت در قسمت نتیجه‌گیری در پاسخ به سؤالات تحقیق، مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و بسترهای تهدیدزا و همچنین مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف طبیعی که در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مؤثر می‌باشند؛ در قالب ۱۹ عامل ژئوپلیتیک (۵ عامل فرصت، ۳ عامل تهدید، ۷ عامل قوت و ۴ عامل ضعف) احصاء گردیدند.

کلیدواژه‌ها: عوامل طبیعی ژئوپلیتیک، دریای خزر، راهبرد، راهبرد دفاعی.

مقدمه

دریای خزر در منطقه اوراسیا واقع شده است. این دریا، بزرگ‌ترین دریاچه جهان و باقی‌مانده دریای عظیم تتیس^۱ از دوران دوم زمین‌شناسی است. از نظر موقعیت ریاضی این دریاچه بین مدار ۴۷ درجه و ۷ دقیقه عرض شمالی و در جنوبی‌ترین نقطه بر مدار ۳۶ درجه و ۲۳ دقیقه عرض شمالی و همچنین بین نصف‌النهار ۴۶ درجه و ۳۸ دقیقه تا ۵۴ درجه و ۴۴ دقیقه طول شرقی واقع شده است. این دریا در آسیای غربی و در شمال مرکزی فلات ایران قرار دارد. قزاقستان در شمال، ترکمنستان در شرق و جمهوری آذربایجان در غرب این دریا قرار گرفته‌اند و در شمال غرب آن نیز کشور روسیه واقع شده است (احمدی‌پور، ۱۳۸۹: ۴). طول دریای خزر از شمال به جنوب ۱۲۰۵ تا ۱۲۸۰ کیلومتر، عرض آن ۲۰۲ تا ۵۵۴ کیلومتر و طول سواحل آن ۶۵۰۰ کیلومتر است و مساحت آن حدود ۳۹۴۵۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد (صابری، ۱۳۸۸، ۲۹). عواملی مانند فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و به دنبال آن خلأ قدرت ایجادشده و وجود کشورهای تازه استقلال‌یافته با موقعیت سیاسی و اقتصادی جدید و همچنین وجود مسائلی مانند؛ رشد روزافزون بودجه نظامی کشورهای حاشیه‌ای دریای خزر، رقابت کشورهای منطقه‌ای بر سر اکتشافات و استخراج منابع انرژی دریای خزر، عدم حل و فصل موضوع تعیین بستر دریای خزر، ورود بازیگران خارجی به خصوص حضور کشورهای فرامنطقه‌ای - مشخصاً ایالات متحده آمریکا با توجه به اختلافات عمیق ج.ا.ایران با آمریکا، عوامل ژئوپلیتیک منطقه را تغییر داده که این تغییرات تأثیر بسزایی در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران خواهند داشت (جودت، ۱۳۸۹: ۴۶-۴۴). بنابراین نگرانی اصلی که وجود دارد، این است که تأثیر این چالش‌ها بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مغفول نماند. در نتیجه با توجه به این‌که از زمان فروپاشی شوروی تاکنون، تأثیر عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه خزر در زمینه‌های بروز تهدید یا جنبه‌های فرصت‌آفرین مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به صورت علمی و دقیق مشخص نشده است، لذا مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه خزر چه تأثیری بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. داشته و چه فرصت، تهدید، قوت و ضعفی ناشی از این عوامل ژئوپلیتیک برای سیستم دفاعی ج.ا.ا. وجود دارد.

اهداف اصلی پژوهش حاضر مبتنی بر شناخت مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. منبعث از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر و همچنین

۱- Tethys.

شناخت مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت طبیعی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ایران در این حوزه می‌باشد. سؤالات تحقیق نیز عبارتند از مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. منبعث از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر کدامند؟ و مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت طبیعی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ا. در حوزه دریای خزر کدامند؟ ضمناً با توجه به اهداف تحقیق، در این پژوهش محقق از تدوین فرضیه و محدود نمودن تحقیق در حیطه آن، خودداری نموده و در ادامه، روند تحقیق به صورت مسئله‌محور و بر اساس اهداف و سؤالات دنبال شده است.

در خصوص اهمیت و ضرورت این تحقیق باید اشاره کرد که با انجام چنین تحقیقاتی ضمن کمک به اتخاذ راهبردهای مناسب دفاعی، در آینده نیز با معضل کمتری در منطقه ژئوپلیتیک دریای خزر مواجه و می‌توان ابتکار عمل را به منظور مقابله با چالش‌های طبیعی این منطقه در دست داشت. همچنین عدم توجه به جنبه‌های طبیعی ژئوپلیتیک حوزه خزر باعث می‌شود شناخت صحیحی از عوامل تأثیرگذار طبیعی بر انتخاب راهبرد دفاعی ج.ا.ا. در این حوزه صورت نگیرد و لذا راهبرد دفاعی مناسبی نیز برای ج.ا.ا. در این حوزه اتخاذ نخواهد شد. در این تحقیق عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر به عنوان متغیر مستقل و راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نیز به عنوان متغیر وابسته مدنظر قرار گرفته است.

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

مفهوم‌شناسی

ژئوپلیتیک: تعریف ژئوپلیتیک از نظر حافظ‌نیا عبارت است از «علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت، سیاست و واکنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر می‌باشد» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷) که تعریف منتخب محقق در این پژوهش نیز همین تعریف می‌باشد.

عوامل ژئوپلیتیک: از جمله عوامل شناخته شده ژئوپلیتیک می‌توان به موقعیت‌های استراتژیک و ژئواستراتژیک، موقعیت‌های ارتباطی، دریایی و ساحلی، جنبه‌های طبیعی و فیزیکی سرزمین نظیر شکل، وسعت، اوضاع توپوگرافی و اقلیم و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی و نوع و میزان منابع طبیعی، کمیت، کیفیت منابع انسانی، عناصر فرهنگی، تاریخی و... اشاره کرد. تمام این عوامل ژئوپلیتیک با درجات مختلف تأثیر قابل توجهی بر روند طراحی و اجرای استراتژی (راهبرد) دارند (همان: ۱۴) و یا به تعبیری هرگاه عوامل یک واحد جغرافیایی با مؤلفه‌های قدرت (مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی و نظامی) برخورد نماید،

تعاملاتی حاصل از این برخورد ایجاد خواهد شد که به صورت کنشی و واکنشی، این تعاملات بر سیاست‌ها، راهبردها، برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیری‌های یک منطقه یا کشور اثر خواهد گذاشت (بیک، ۱۳۹۵: ۳۶۲).

بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به طوری که استفاده صحیح و به‌موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود (گروه مطالعاتی امنیت، ۱۳۸۷: ۱۰۸).

بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و ماهیتاً می‌تواند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور شود را بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک می‌گویند (همان: ۱۰۹) که این تعاریف منتخب محقق در این پژوهش می‌باشد.

قوت ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و بکارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی آن کشور می‌شود را قوت ژئوپلیتیک گویند (بیک، ۱۳۹۵: ۲۶).

ضعف ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود را ضعف ژئوپلیتیک گویند (همان).

راهبرد دفاعی: راهبرد دفاعی از مؤلفه‌های راهبرد ملی محسوب می‌شود، اندیشمندان امور نظامی اکثراً راهبرد دفاعی را فراتر از قلمرو نظامی و حیطه نیروهای مسلح دانسته و آن را به کاربرد قدرت ملی ربط می‌دهند، که شامل مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و غیره می‌گردد، به‌رحال راهبرد دفاعی عبارت است از «چگونگی توزیع و به‌کارگیری منابع، مقدرات و ابزارهای ملی برای تأمین اهداف دفاعی» (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۹) که این تعریف نیز مورد بهره‌برداری محقق در این پژوهش می‌باشد.

پیشینه‌های پژوهش

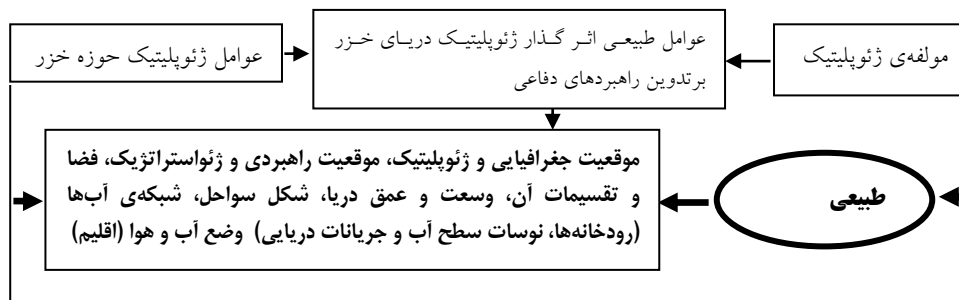
نوذری (۱۳۹۱) در رساله دکتری خود با عنوان «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران» در چارچوب نظری تحقیق خود در بیان قالب عوامل طبیعی ژئوپلیتیک کشورهای حوزه دریای عمان به عامل‌های ۱- موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی؛ ۲- موقعیت راهبردی و ژئواستراتژیک؛ ۳- وسعت و شکل سرزمین؛ ۴- وضع توپوگرافی (ناهمواری‌ها، شبکه‌ی آب‌ها و مرزها) و ۵- وضع آب و هوا (اقلیم) اشاره دارد.

شیرازی (۱۳۹۲) در رساله دکتری خود با عنوان «تاثیرات ژئوپلیتیک آسیای مرکزی بر منطقه ژئوپلیتیک خزر»، عامل طبیعی کشورهای حوزه تحقیق خود را جزء عوامل با ثبات ژئوپلیتیک دانسته و از نظریه دکتر عزت‌الله عزتی در این خصوص پیروی نموده و عامل طبیعی را در موقعیت‌های نسبی و ریاضی، شکل و وسعت، توپوگرافی منطقه، مورفولوژی، آب و هوا و حوزه آب‌ریزی مورد بررسی قرار داده است.

کامران فر و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل نقش خزر در معادلات ژئوپلیتیک منطقه‌ای» که در فصل‌نامه جغرافیا انتشار یافته است این سؤال را مطرح کردند که ژئوپلیتیک کشورهای منطقه خزر و تقابل آنان با یکدیگر چگونه است؟ نویسندگان با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی در راستای پاسخ به سوال تحقیق، به این نتیجه رسیدند که ژئوپلیتیک حاکم بر منطقه غالباً ژئوپلیتیک مشاجره بوده است. در واقع، واقعیت‌های ژئوپلیتیک منطقه و پیوندهای فضایی موجود بین آن‌ها به‌گونه‌ای بوده که رویکردهای ژئوپلیتیک اکثر کشورهای منطقه را در تقابل با یکدیگر قرار داده است.

چارچوب نظری تحقیق

با اقتباس از پیشینه‌های تحقیقات ذکرشده و مبنا قراردادن نظر دکتر نوذری در خصوص عوامل طبیعی ژئوپلیتیک و با عنایت به محدوده این تحقیق، چارچوب نظری پژوهش حاضر بر اساس شکل شماره ۱ خواهد بود.

شکل ۱. چارچوب نظری پژوهش

محدوده مورد مطالعه

از آنجایی که ژئوپلیتیک از قدرت و قدرت از بازیگر سیاسی پیروی می‌کند. لذا به‌منظور تبیین عوامل طبیعی ژئوپلیتیک دریای خزر علاوه بر پهنه آبی، عوامل طبیعی کشورهای ساحلی این دریا نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک

از دید ژئوپلیتیک دریای خزر خطه پهناوری است که از قفقاز در باختر تا آسیای مرکزی در خاور کشیده شده است. دریای خزر این دو گستره سرزمینی را از هم جدا ساخته و در همان حال این دو را به هم مرتبط می‌سازد. به‌بیان‌دیگر می‌توان قفقاز، دریای خزر و آسیای مرکزی را همچون یک منطقه ژئوپلیتیک ویژه در نظر گرفت (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۳۵).

موقعیت راهبردی و ژئواستراتژیک

منطقه دریای خزر با چهار حوزه ژئوپلیتیک مشخص ارتباط دارد که عبارتند از: حوزه آسیای مرکزی در شرق، حوزه قفقاز در غرب، حوزه ایران در جنوب، حوزه روسیه و اسلاو در شمال. حوزه‌های چهارگانه مزبور بر حوزه دریای خزر تأثیر گذاشته و هویت ژئوپلیتیک آن را شکل می‌دهند. از این‌رو مسائل دریای خزر را باید حاصل ترکیب و التقای مسائل و دیدگاه‌های خاص چهار حوزه فوق دانست که در دو حوزه غربی و شرقی نیز با نیروهای مداخله‌گر فرمانطقه‌ای پیوند خورده و الگوی پیچیده از رقابت و همگرایی را شکل می‌دهد که این مداخله با واکنش بخش شمالی و جنوبی دریای خزر روبه‌رو گردیده است (حافظ‌نیا، ۱۳۷۸: ۴۴).

این حوزه از لحاظ موقعیت جغرافیایی، ذخایر غنی نفت و گاز و کشورهای تازه استقلال یافته در منطقه دارای اهمیتی خاص است. پنج کشور این حوزه، با بیش از ۲۵۰ میلیون نفر جمعیت و برخورداری از ذخایر عظیم انرژی فسیلی و موقعیت ژئوپلیتیک ممتاز، کانون توجه بین‌المللی و محل رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی شده و این موقعیت ویژه، قابلیت‌های مناسبی را در سطح بین‌المللی در زمینه‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک پدید آورده است. وجود دریای خزر ارتباط آسیای مرکزی و قفقاز را با ایران و روسیه میسر می‌سازد و از این طریق کشورهای حوزه خلیج فارس و دریای سیاه و مدیترانه و پاکستان و افغانستان می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار و در نهایت با اروپا آسان‌تر رابطه برقرار نمایند و مجموعه این عوامل جغرافیایی، زمینه‌های مناسبی برای سرمایه‌گذاری فراهم کرده است. از طرفی، تنها دو کشور خزری ایران و روسیه، حدود ۷۰٪ منابع شناخته شده گاز طبیعی جهان را در اختیار دارند. (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۲۸۳)؛ این در حالی است که حوزه انرژی خلیج فارس به‌عنوان بزرگترین مخزن نفتی جهان در اختیار کشورهای خاورمیانه عربی منطقه خلیج فارس نیز هست این واقعیت‌ها باعث شد تا دانشمند خبره آمریکایی، پرفسور جفری کمپ در نوشته‌ای که در سال ۱۹۹۷ میلادی منتشر کرد، مجموعه سرزمین‌های دربرگیرنده خلیج فارس و دریای خزر را بیضی استراتژیک انرژی نام دهد. تلاقی خاورمیانه عربی با یکی از مهم‌ترین مناطق استراتژیک یعنی دریای خزر و کشورهای پیرامون آن.

فضا و تقسیمات آن

شماری از خط‌های هوایی روسیه و دیگر کشورهای کرانه دریای خزر که از آن‌ها در ایجاد ارتباط و حمل و نقل با و مسافر استفاده می‌شود، از فراز دریای خزر می‌گذرند و به همین رو می‌توان از آن‌ها به‌عنوان راه‌های هوایی دریای خزر یاد کرد. ولی در کل چون وضعیت رژیم حقوقی این دریا هنوز مبهم و تعریف دقیقی ندارد؛ لذا به تبع آن فضای این دریای هنوز بطور دقیق تقسیم نشده ولی آنچه که مسلم است فعلاً برابر توافق انجام شده در آستارخان تا فضای ۱۵ مایلی که به‌عنوان آب‌های سرزمینی فضا مشترک و بقیه مشاع است. (صابر، ۱۳۹۳).^۱

۱ - سرانجام فعلاً برابر توافق انجام شده آستارخان در سال ۲۰۱۴/۱۳۹۳م، کشورهای ساحلی توافق نمودند که تا رسیدن به یک توافق اجماعی در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر، از ساحل هرکشور تا ۱۵ مایلی منطقه سرزمینی و از این منطقه تا ۱۰ مایلی، منطقه ماهیگیری کشورها محسوب می‌گردد (صابر، ۱۳۹۳).

وسعت و عمق دریا

طول دریای خزر از شمال به جنوب ۱۲۰۵ تا ۱۲۸۰ کیلومتر، عرض آن ۲۰۲ تا ۵۵۴ کیلومتر و طول سواحل آن ۶۵۰۰ کیلومتر است و مساحت آن حدود ۳۹۴۵۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد (صابری، ۱۳۸۸: ۲۹).

عمق دریای خزر از شمال به جنوب افزایش یافته و در نتیجه شیب عمومی بستر آن به سوی ایران می‌باشد (بیک، ۱۳۹۵: ۷۸).

این دریا به سه بخش عمده تقسیم می‌شود:

- بخش شمالی (کم‌عمق) که عمق آن حدود ۵ تا ۶ متر بوده ۸۰/۰۰۰ کیلومتر مربع از این دریا را اشغال نموده است.

- بخش میانی (عمق متوسط) عمق آن به‌طور متوسط ۱۹۰ متر می‌باشد و حدود ۱۴۰/۰۰۰ کیلومتر مربع را اشغال نموده است

- بخش جنوبی (عمیق) که عمق آن به ۱۰۲۵ متر هم می‌رسد که حدود ۱۷۰/۰۰۰ کیلومتر مربع را اشغال نموده است (Aladin، ۲۰۱۱: ۶۱).

شکل سواحل

خط ساحلی شمال به‌شدت موج‌دار بوده که حاصل دلتای رودخانه‌های ولگا، اورال و دیگر رودخانه‌های شمالی می‌باشد ساحل میانه و جنوب خزر کلاً نسبت به ساحل شمال متفاوت می‌باشد. سواحل میانی در سمت شرق دریا معمولاً دارای ساحل شنی پهن و باریک می‌باشند؛ اما سواحل غربی از تراس‌هایی تشکیل شده که به تدریج بزرگ‌تر می‌شوند. عمده سواحل جنوبی پوشیده شده است از ماسه‌های ریز و گل‌ولای (همان: ۶۳).

کرانه‌ای در جنوب دریا، از رسوب‌هایی که رودخانه‌ها در کرانه دریای خزر ایجاد کرده و همچنین از تپه‌های شنی تشکیل گردیده است. این تپه‌ها گاهی پیوند مرداب‌ها را با دریا بسته‌اند و در ناحیه گرگان بیش‌تر به چشم می‌خورد. کرانه خزر رسوبی است و خلیج گرگان به سوی باختر، دشت کرانه‌ای پیوسته پهن‌تر شده و در راستای شهرهای آمل و بابل به بیش‌ترین پهنای خود می‌رسد و خط کرانه‌ای تا نوشهر به‌طور مستقیم ادامه دارد در گوشه خاوری شبه‌جزیره میانکاله، سه جزیره بزرگ، متوسط و کوچک آشوراده تا سال‌های ۱۹۲۹ و ۱۹۳۰ میلادی وجود داشت. فرسایش کرانه‌ای از یک‌سو و پایین رفتن سطح آب دریای خزر از سوی دیگر سبب شده است که

این سه جزیره اندک‌اندک به میانکاله پیوند یابند. از نوشهر به سوی باختر، کوه‌ها کم‌کم به کرانه نزدیک می‌شوند و در نزدیکی تنکابن، رامسر و رودسر، پهنای کناره کم شده و ژرفای دریا در این بخش‌ها زیاد می‌شود در نزدیکی رامسر و به‌ویژه در تالش، کوه‌ها به دریا چسبیده‌اند (افشار سیستانی، ۱۳۸۶: ۳۳-۳۲).

شبکه آب‌ها

۱- رودخانه‌ها: بیش از ۱۳۰ رودخانه به دریای خزر می‌ریزد که حدوداً سالیانه حدود ۳۰۰ کیلومتر مکعب آب وارد این دریا می‌شود. بزرگترین آن‌ها عبارتند از ولگا، اورال، کورا، ترک، سفیدرود، سولاک، سمور و گرگان رود. مجموع حوضه آبریز خزر ۵/۳ میلیون کیلومتر مربع است؛ که تنها ۸٪ از آن از حوضه آبریز واقع در ایران تأمین می‌شود. رودخانه ولگا ۸۵٪، کورا ۴٪، اترک و سمور ۴٪، اورال ۳٪ و بقیه رودها سولاک، سفیدرود، ارس حدود ۴٪ از آبدهی کل رودخانه‌ای به دریای خزر را دارا هستند. شوری سطح آب از ۱۲/۶ تا ۱۳/۵ می‌باشد (Aubrey, ۲۰۱۲; ۸۸-۹۱).

۲- یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دریای خزر تغییرات سطح آب دریا بوده که تأثیر بسزایی در تنوع زیستی در مناطق کم‌عمق دارد این منطقه زیر سطح آب‌های آزاد می‌باشد.

بالاترین سطح آب دریای خزر ۲۲- متر بوده که حدود سال‌های ۱۹۷۷م این سطح ۲۷- متر بوده است. البته هنوز علت واقعی نوسانات تغییرات سطح آب مشخص نشده است ولی یک مطالعه نشان می‌دهد، ۴۵٪ افزایش جریان رودخانه‌ها، ۲۵٪ کاهش میزان تبخیر، ۱۶٪ افزایش بارش و ۱۴٪ به علت کاهش جریان به خلیج قریه بغازی عامل افزایش تغییرات مثبت سطح آب دریا است. بین سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۵۵م سطح آب دریا حدود ۳ متر افت داشته که بعد پایدار می‌شود ولی از سال ۱۹۷۵م سطح آب دریا افزایش پیدا کرده به‌طوری‌که وسعت خلیج گرگان از ۳۳۰ کیلومتر مربع به ۴۵۸ کیلومتر مربع رسیده است (Ibid:۶۶).

معکوس شدن ناگهانی نوسانات سطح دریای خزر از سال ۱۹۷۷م و افزایش سطح آب، همگان را متعجب کرده است و باعث بروز مشکلات عدیده‌ای مانند سیل گرفتگی تسهیلات شهری، تخریب جاده‌ها و ریل‌های راه‌آهن، خسارت به زیرساخت‌های صنعتی در ساحل و دریا و نابودی برخی سواحل منطقه شده است. صدها نفر در زمین‌های پایین‌دست جمهوری‌های آذربایجان، داغستان و دلتای ولگا مجبور به مهاجرت شدند. تنها در آذربایجان خسارت ناشی از افزایش سطح آب دریا ۲ میلیارد دلار تخمین زده شده است. در قزاقستان پیشروی دریا به‌طور مستقیم روی حدود ۲۰ هزار

کیلومتر مربع این سرزمین، از جمله چاه‌های متروکه نفت تأثیر گذاشته است (Ibid, ۸۴). البته برابر اسناد مرکز ملی مطالعات و تحقیقات دریای خزر، تراز آب دریای خزر در طی ۱۹ سال (سال آبی ۷۵-۱۳۷۴ هـ.ش الی سال آبی ۹۳-۱۳۹۲ هـ.ش) یک متر کاهش داشته و احتمال کاهش تراز آب به- عنوان دوره جدیدی از ویژگی‌های نوساناتی دریای خزر را نباید از نظر دور داشت. برابر نظر این مرکز از مهم‌ترین دلایل کاهش تراز آب دریای خزر را می‌توان ادامه خشکسالی سال‌های قبل در حوضه آبریز خزر و کاهش بارش در نتیجه کاهش آبدهی رودخانه‌های منتهی به دریای خزر که مهم‌ترین آن‌ها رودخانه ولگا است (اسناد مرکز ملی مطالعات و تحقیقات دریای خزر، ۱۳۹۴).

۳- جریان‌های دریایی: جریان‌های آبی دریای خزر عبارتند از:

الف) جریان منظم یا جریان اصلی و یا عمومی است که ثابت بوده و از سیستم جریان‌های معینی پیروی می‌کند. بخش جنوبی و ژرف‌تر دریای خزر به واسطه جریان‌های دایره‌ای برخلاف جهت حرکت عقربه ساعت مشخص می‌شود. به دلیل همین حرکت دورانی است که آب‌های گرم شده در جنوب، در ازای کرانه خاوری به‌سوی شمال حرکت می‌کنند. در حوضه میانی به‌سوی باختر تغییر جهت داده پس از رسیدن به کرانه باختری، در همه کرانه‌ها به‌سوی جنوب سرازیر می‌شود و در کرانه جنوبی به‌سوی خاور حرکت می‌کند.

ب) جریان‌های نامنظم: بیش‌تر این جریان‌ها از سرعت و جهت ثابتی برخوردار نیستند. این جریان‌ها بیش‌تر در اثر اختلاف شوری آب دو منطقه یا اختلاف سطح آب و جهت حرکت بادهای غیره به وجود می‌آیند و دارای وضع ثابت و مشخص نیستند (افشار سیستانی، ۱۳۸۶: ۶۴).

وضع آب و هوا (اقلیم)

شرایط آب و هوایی ناحیه دریای خزر توسط توده‌های هوای سرد قطب شمال، مرطوب دریایی از اقیانوس اطلس، خشک و سرد قاره‌ای از قزاقستان و گرم حاره‌ای عبوری از دریای مدیترانه و ایران تعیین می‌شود. نوسان‌های فصلی چرخه جوی به علت تغییرات جغرافیایی توزیع دما و فشار هوا روی می‌دهد که خود متأثر از تغییرات کلی‌تر واکنش دریا و خشکی است. در طول سال فشار هوا در تابستان کاهش یافته و در زمستان افزایش می‌یابد. تغییرات روزانه فشار هوا در زمستان نسبت به تابستان محسوس‌تر است (Kuksa, ۲۰۱۴: ۱۰۴).

در زمستان بادهای طوفانی از قزاقستان به روی دریا می‌وزد و تمامی بخش شمالی دریای خزر، خط بین جزیره چچن و شبه‌جزیره مان‌قشلاق، یخ می‌بندد. بخش جنوبی دریا در منطقه جبهه

قطبی، در معرض سیکلن‌های زمستانی تیپ مدیترانه‌ای قرار گرفته و باران‌های فراوانی را به همراه دارد. در منطقه خزر تابستان‌ها گرم و بیش‌تر بدون باد است (همان: ۱۰۵).

پرتوان‌ترین بادهای در شبه‌جزیره آبشوران (باد خزری)، نواحی خاور بخش میانی و نواحی شمالی بخش شمالی دریای خزر دیده می‌شود. هرسال چند طوفان روی می‌دهد. جریان طوفان‌های بی‌دوام بخش شمالی دریا، جریان‌های چیره را تشکیل می‌دهد. طوفان‌های دریای خزر در همه‌جا بسیارند و کشتی‌رانی با دشواری روبه‌رو است. (افشار سیستمی، ۱۳۸۶: ۶۸).

واقعیت امر این است که ژئوپلیتیک با قدرت و قدرت با بازیگر سیاسی معنی پیدا می‌کند؛ به همین لحاظ، عوامل طبیعی ژئوپلیتیک کشورهای ساحلی دریای خزر که تاثیرگذار بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور می‌باشند بر اساس چارچوب نظری دکتری نوذری (۱۳۹۲) در عامل طبیعی بحث شده که نتیجه آن در تجزیه و تحلیل داده‌ها گنجانده شده است.

مصاحبه‌های انجام‌شده با خبرگان در مورد تأثیر عوامل طبیعی ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی - وجود ارتفاعات مشرف به ساحل جنوب دریای خزر (میراحمدی، ۱۳۹۴).

- وضعیت جغرافیایی (مثل ارتفاعات رشته‌کوه البرز، پوشش جنگلی، برخورداری از مراتع اراضی مستعد و حاصلخیز جنگل‌های صنعتی) شمال ایران.

- اقلیم مرطوب و بارندگی‌های فراوان به‌ویژه در سواحل جنوبی دریای خزر (بنابراین بالا بودن سرعت فرسودگی و طولانی بودن دوره ساخت تسهیلات و امکانات زیربنایی).

- گسترش خطی مناطق جلگه‌ای در سواحل جنوب دریای خزر (کوچکی، ۱۳۹۴).

- دریای خزر پیونددهنده آسیای مرکزی و قفقاز است که می‌تواند برای هر قدرت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای جذاب باشد.

- برتری‌های ژئوپلیتیک کشور ایران (نسبت به سایر کشورهای پیرامونی دریای خزر) نظیر وسعت، جمعیت، فرهنگ و ایدئولوژی، تسلط بر مناطق حساس و استراتژیک، عمق استراتژیکی کشور در داخل و خارج، دسترسی به آب‌های آزاد.

- در اختیار داشتن ساحل جنوب و عمیق‌ترین منطقه دریای خزر (برای کشور ایران) (پورشاسب، ۱۳۹۴).^۱

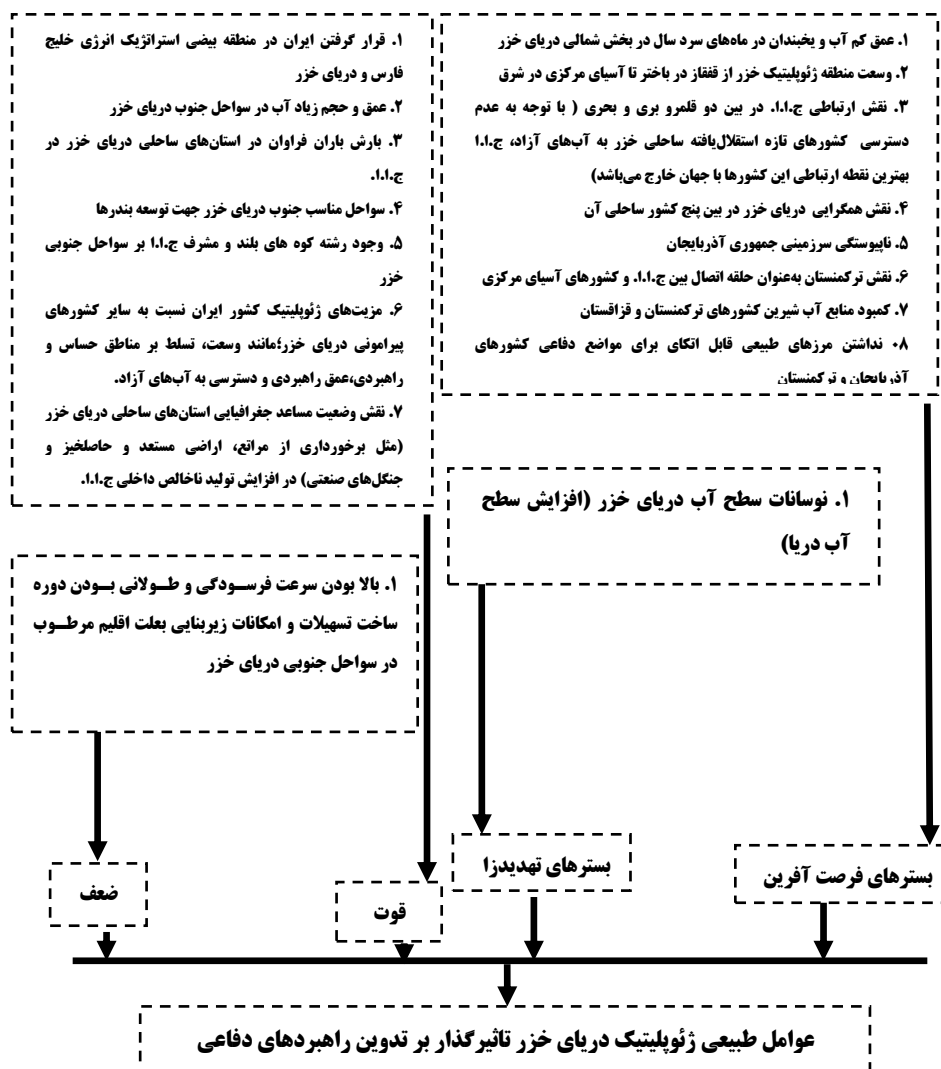
- بالا بودن ضریب وقوع بلایای طبیعی از جمله سیل، رانش زمین، بالا آمدن آب دریا، زلزله، آتش‌سوزی جنگل‌ها و خشکسالی در استان‌های شمالی (فرخ رفتاری، ۱۳۹۴).

۱ - جناب آقای دکتر حمید فرخ رفتاری نیز به بند ۱ و ۵ عامل طبیعی اشاره کردند.

- جمهوری اسلامی ایران از امتیاز عمق بالای آب در سواحل خود برخوردار است.
- سواحل مناسب جهت توسعه بندرها و قدرت‌های دریایی (ایزدی، ۱۳۹۴).

مدل مفهومی تحقیق:

با نگرش به اطلاعات گردآوری‌شده در قالب مدارک (اسناد و مدارک و مصاحبه با خبرگان)، مدل مفهومی عوامل طبیعی ژئوپلیتیک دریای خزر که بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا. مؤثرند در تعداد ۱۷ عامل در قالب کلان عوامل چهارگانه (بستر فرصت‌آفرین، بستر تهدیدزا، قوت و ضعف) به شرح ذیل و برابر شکل شماره ۲ ترسیم شداند:

شکل ۲. مدل مفهومی

روش‌شناسی تحقیق

محقق با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به اجرای تحقیق حاضر پرداخته‌اند که از نوع کاربردی می‌باشد. با توجه به تخصصی بودن موضوع تحقیق و محدودیت افراد خبره و صاحب‌نظر مرتبط با مسائل ژئوپلیتیک در حوزه موردنظر، جامعه تحقیق از بین خبرگان نظامی و غیرنظامی (با ویژگی‌های از جمله دارای سابقه‌ی خدمت در مشاغل راهبردی و یا در جایگاه سرلشکری باشند، در زمینه عنوان موردبررسی در این مقاله، دارای آثار علمی و پژوهشی بوده و آشنا به محیط مورد مطالعه باشند، از آشنایی مناسب با مسائل راهبردی و ژئوپلیتیک برخوردار باشند، حداقل دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد باشند، به‌عنوان مسئول در یکی از کشورهای حاشیه حوزه خزر خدمت نموده باشند ((سفیر یا وابسته نظامی)) انتخاب گردیده‌اند.

لذا جامعه آماری این تحقیق برای پرسشنامه اول تحقیق (احصاء عوامل طبیعی ژئوپلیتیک مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی) که دارای ویژگی‌های ذکر شده باشند، ۱۲ نفر برآورد گردیده و برای پرسشنامه دوم (تعیین نقش عوامل در بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، ضعف و قوت) ۴۹ نفر تعیین، که به‌صورت تمام‌شمار به آنان رجوع شده است.

در تحلیل داده‌ها از روش‌های آماری توصیفی از قبیل جداول فراوانی، محاسبه میانگین و نسبت‌ها استفاده شده است و در نهایت با استفاده از آزمون مقدار کای دو، تعیین سطح معناداری، عمده‌ترین عوامل ژئوپلیتیک طبیعی حوزه دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به همراه نقش چهارگانه آنها، احصاء شده است.

چگونگی انجام مصاحبه و تهیه پرسشنامه و روایی و پایایی آن

الف) مصاحبه: پس از مشورت با برخی از اساتید و خبرگان مرتبط با موضوع، نسبت به تهیه سؤالات بسته و باز جهت انجام مصاحبه اقدام شد. سپس سعی گردید از متخصصین خبره در حوزه‌های جغرافیایی طبیعی، ژئوپلیتیک و دفاع با توجه به ویژگی‌های جامعه برای مصاحبه در خصوص داده‌های کیفی تا حد اشباع استفاده گردد.

ب) روایی پرسشنامه: یکی از روش‌های تعیین اعتبار روایی محتوایی، استفاده از ضریب لاوشه یا همان (C.V.R)^۱ می‌باشد. با توجه به اینکه تعداد خبرگان و نظردهندگان برای این ارزیابی ۱۲ نفر بودند، لذا مقدار قابل قبول، ضریب بالاتر از ۰/۵۹ بوده است. بنابراین برابر محاسبات انجام‌شده، یک عامل که دارای ضریب کمتر از ۰/۵ شناخت شده و از پرسشنامه حذف شدند.

- نوسانات سطح آب دریای خزر (افزایش سطح آب دریا) و تعداد سه عامل از عامل‌های پیشنهادی خبرگان (به شرح ذیل)، که ضریب تأیید را دریافت نمودند، به عامل‌های پرسشنامه‌ی اول مزید گردیدند. لذا جمع گویه‌های پرسشنامه به عدد ۱۹ رسید.

- تغییر بی‌رویه کاربری، استفاده نامطلوب از اراضی کشاورزی و توسعه بی‌رویه گسترش افقی شهرها و روستاها ساحلی ج.ا.ا.

- کاهش سطح سفره آب‌های زیرزمینی استان‌های ساحلی دریای خزر ج.ا.ا.

- برخورداری از قابلیت‌های برجسته و متعدد طبیعی و زیست‌محیطی گردشگری در استان‌های ساحلی ج.ا.ا.

عوامل تأیید شده در پرسشنامه اول؛ بر اساس فرمول فریدمن بدون در نظر گرفتن نقش آنها اولویت‌بندی گردید. سپس برای تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) پرسشنامه دوم طراحی و بین جامعه آماری ۴۹ نفری توزیع گردید.

- پایایی: پایایی پرسشنامه‌های این تحقیق از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شده که ضریب آن ۰/۷۷ بوده و لذا با عنایت به اینکه این ضریب بالای ۰/۷۵ می‌باشد، پس پایایی پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

تحلیل پرسشنامه اول: در پرسشنامه اول از جامعه خبره سؤال شده است که به نظر جنابعالی، آیا این عامل می‌تواند به‌عنوان یک عامل طبیعی ژئوپلیتیک در حوزه دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا. مؤثر باشد؟ و سپس سؤال شده بود در صورت تأیید، به نظر شما این عامل به چه میزان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا. تأثیر دارد؟ حاصل پرسشنامه اول، ضمن تأیید ۱۷ عامل، بر اساس فرمول فریدمن، اهمیت عوامل طبیعی ژئوپلیتیک به ترتیب اولویت از دید جامعه آماری تحقیق به شرح جدول شماره ۱ می‌باشد.

جدول ۱. اولویت بندی عوامل طبیعی مؤثر ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا.

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک دریای خزر	نمره میانگین	رتبه
۴	طول مرز ساحلی پنج کشور حاشیه دریای خزر	۱۰,۹۲	۱
۵	نایبوستگی سرزمینی جمهوری آذربایجان	۹,۹۶	۲
۱۲	مزیت های ژئوپلیتیک کشور ایران نسبت به سایر کشورهای پیرامونی دریای خزر؛ مانند وسعت، تسلط بر مناطق حساس و راهبردی، عمق راهبردی و دسترسی به آب های آزاد.	۹,۷۹	۳
۳	نقش ارتباطی ج.ا.ا. در بین دو قلمرو بری و بحری (با توجه به عدم دسترسی کشورهای تازه استقلال یافته ساحلی خزر به آب های آزاد، ج.ا.ا. بهترین نقطه ارتباطی این کشورها با جهان خارج می باشد)	۹,۵۴	۴
۱۵	وجود رشته کوه های بلند و مشرف ج.ا.ا. بر سواحل جنوبی خزر	۹,۴۲	۵
۸	نداشتن مرزهای طبیعی قابل اتکای برای مواضع دفاعی کشورهای آذربایجان و ترکمنستان	۹,۴۲	۶
۲	وسعت منطقه ژئوپلیتیک خزر از قفقاز در باختر تا آسیای مرکزی در شرق	۸,۶۷	۷
۱۸	تغییر بی رویه کاربری، استفاده نامطلوب از اراضی کشاورزی و توسعه بی رویه گسترش افقی شهرها و روستاها ساحلی ج.ا.ا.	۸,۰۴	۸
۱۰	عمق و حجم زیاد آب در سواحل جنوب دریای خزر	۷,۳۸	۹
۱۱	بارش باران فراوان در استان های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.	۷,۲۹	۱۰
۱۶	بالا بودن سرعت فرسودگی و طولانی بودن دوره ساخت تسهیلات و امکانات زیربنایی به علت اقلیم مرطوب در سواحل جنوبی دریای خزر	۶,۹۶	۱۱
۱۷	کاهش سطح سفره آب های زیرزمینی استان های ساحلی دریای خزر ج.ا.ا.	۶,۷۵	۱۲
۱۳	برخورداری از قابلیت های برجسته و متعدد طبیعی و زیست محیطی گردشگری در استان های ساحلی ج.ا.ا.	۶,۰۴	۱۳
۱۹	نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان های ساحلی دریای خزر (مثل برخورداری از مراتع، اراضی مستعد و حاصلخیز و جنگل های صنعتی)	۵,۲۵	۱۴
۶	نقش ترکمنستان به عنوان حلقه اتصال بین ج.ا.ا. و کشورهای آسیای مرکزی	۴,۵۸	۱۵
۱۴	سواحل مناسب جنوب دریای خزر جهت توسعه بندرها	۴,۵	۱۶
۹	جهت جریان آب در دریای خزر	۴,۳	۱۷
۷	کمبود منابع آب شیرین کشورهای ترکمنستان و قزاقستان	۴,۲	۱۸
۱	عمق کم آب و یخبندان در ماه های سرد سال در بخش شمالی دریای خزر	۴	۱۹

تحلیل پرسشنامه دوم: پس از مشخص شدن عوامل طبیعی ژئوپلیتیک دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا. در پرسشنامه اول، برای تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) ژئوپلیتیک طبیعی دریای خزر پرسشنامه دوم طراحی و بین جامعه آماری ۴۹ نفری توزیع گردید.

تحلیل داده‌های سؤال اول تحقیق: مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. ایران منبعث از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر کدامند؟

جدول ۲. توصیف کمی عوامل مؤثر بر ژئوپلیتیک دریای خزر در بُعد طبیعی (در بستر فرصت‌آفرین و تهدیدزا)

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
بسترهای فرصت‌آفرین									
۸	نداشتن مرزهای طبیعی قابل اتکای برای مواضع دفاعی کشورهای آذربایجان و ترکمنستان	۴۹	%۱۰۰	۴/۵۵	%۹۸	۴۱/۸۵	۱/۰۰۰	۱	
۳	نقش ارتباطی ج.ا.ا. در بین دو قلمرو بری و بحری	۴۹	%۱۰۰	۴/۴۵	%۹۴	۱۶/۸۱	۱/۰۰۰	۲	
۵	ناپوستگی سرزمینی جمهوری آذربایجان	۴۲	%۸۶	۳/۶۱	%۷۴	۲۱/۴۲	۱/۰۰۰	۳	
۶	نقش ترکمنستان به‌عنوان حلقه اتصال بین ج.ا.ا. و کشورهای آسیای مرکزی	۴۰	%۸۲	۳/۳۴	%۷۳	۲۴	۱/۰۰۰	۴	
۲	وسعت منطقه ژئوپلیتیک خزر از قفقاز در باختر تا آسیای مرکزی در شرق	۴۹	%۱۰۰	۳/۰۹	%۸۶	۶۱/۷۷	۱/۰۰۰	۵	
۱	عمق کم آب و یخبندان در ماه‌های سرد سال در بخش شمالی دریای خزر	۳۲	۶۵	۲/۶۷	%۴۹	۱/۱۸	۰/۵۵۲	-	
۷	کمبود منابع آب شیرین کشورهای ترکمنستان و قزاقستان	۱۹	%۳۹	۱/۲۴	%۱۲	۴	۰/۰۴۶	-	
۹	جهت جریان آب در دریای خزر	۱۶	%۳۳	۱/۰۶	%۸	۴	۰/۰۴۶	-	

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک						فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
بسترهای تهدیدزا														
۴	طول مرز ساحلی پنج کشور حاشیه دریای خزر						۴۹	٪۱۰۰	۴/۳۱	٪۹۸	۲۹/۴۲	۰/۰۰۰	۱	
۹	جهت جریان آب در دریای خزر						۳۳	٪۶۷	۲/۷۷	٪۵۶	۱۷/۰۶	۰/۰۰۱	۲	
۷	کمبود منابع آب شیرین کشورهای ترکمنستان و قزاقستان						۳۰	٪۶۱	۲/۴۶	٪۵۱	۱۲/۰۲	۰/۰۰۲	۳	
۱	عمق کم آب و یخبندان در ماه‌های سرد سال در بخش شمالی دریای خزر						۱۷	٪۳۵	۱/۴۶	٪۳۱	۴/۳۵	۰/۱۱۳	-	
۶	نقش ترکمنستان به‌عنوان حلقه اتصال بین ج.ا.ا. و کشورهای آسیای مرکزی						۹	٪۱۸	۰/۴۲	۰	۱	۰/۳۱۷۵	-	
۵	ناپیوستگی سرزمینی جمهوری آذربایجان						۷	٪۱۴	۰/۳۲	٪۱۴	۱/۱۴	۰/۵۶۵	-	

جدول بالا بیانگر این واقعیت است که از نگاه جامعه‌آماری مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ژئوپلیتیک دریای خزر در بعد طبیعی، در بسترهای فرصت‌آفرین به ترتیب عامل‌های هشتم، سوم، پنجم، ششم و دوم و در بسترهای تهدیدزا به ترتیب عامل‌های چهارم، نهم و هفتم بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثرند.

– عامل یکم در هیچ‌کدام از بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا معنادار نشده و لذا در پاسخ به این سؤال حذف خواهد شد.

– تحلیل داده‌های سؤال دوم تحقیق: مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت طبیعی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ا. ایران در حوزه دریای خزر کدامند؟

جدول ۳. مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف عامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
عوامل قوت								
۱۲	مزیت‌های ژئوپلیتیک کشور ایران نسبت به سایر کشورهای پیرامونی دریای خزر؛ مانند وسعت، تسلط بر مناطق حساس و راهبردی، عمق راهبردی و دسترسی به آب‌های آزاد.	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۷	٪۸۶	۱۷/۹۱	۰/۰۰۰	۱
۱۴	سواحل مناسب جنوب دریای خزر جهت توسعه بندرها	۴۹	٪۱۰۰	۴/۳۹	٪۹۰	۱۲/۲۸	۰/۰۰۲	۲
۱۵	وجود رشته‌کوه‌های بلند و مشرف ج.ا.ا. بر سواحل جنوبی خزر	۴۹	٪۱۰۰	۳/۹۸	٪۷۷	۱۲/۵۳	۰/۰۰۲	۳
۱۳	برخوردار از قابلیت‌های برجسته و متعدد طبیعی و زیست‌محیطی گردشگری در استان‌های ساحلی ج.ا.ا.	۴۹	٪۱۰۰	۳/۸۶	٪۶۸	۱۳/۲۹	۰/۰۰۴	۴
۱۹	نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان‌های ساحلی دریای خزر (مثل برخوردار از مراتع، اراضی مستعد و حاصلخیز و جنگل‌های صنعتی)	۴۹	٪۱۰۰	۳/۷۶	٪۶۳	۱۱/۳۰	۰/۰۰۴	۵
۱۱	بارش باران فراوان در استان‌های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.	۳۳	٪۶۷	۲/۴۳	٪۳۶	۱۳/۶۶	۰/۰۰۳	۶
۱۰	عمق و حجم زیاد آب در سواحل جنوب دریای خزر	۳۳	٪۶۷	۲/۴۳	٪۳۶	۱۳/۶۶	۰/۰۰۳	۷
عوامل ضعف								
۱۸	تغییر بی‌رویه کاربری، استفاده نامطلوب از اراضی کشاورزی و توسعه بی‌رویه گسترش افقی شهرها و روستاها ساحلی ج.ا.ا.	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۱	٪۸۴	۱۳/۲۶	۰/۰۰۱	۱

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
۱۶	بالا بودن سرعت فرسودگی و طولانی بودن دوره ساخت تسهیلات و امکانات زیربنایی به علت اقلیم مرطوب در سواحل جنوبی دریای خزر	۴۹	٪۱۰۰	۴/۰۸	٪۸۲	۱۰/۹۳	۰/۰۰۴	۲
۱۱	بارش باران فراوان در استان‌های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.	۱۶	٪۳۳	۱/۵۲	٪۳۳	۱۳/۶۶	۰/۰۰۳	۳
۱۷	کاهش سطح سفره آب‌های زیرزمینی استان‌های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.	۴۹	٪۱۰۰	۳/۷۳	٪۶۶	۱۶/۸۱	۰/۰۰۲	۴
۱۰	عمق و حجم زیاد آب در سواحل جنوب دریای خزر	۹	۱۸	۰/۴۷	۰	۰/۱۱۱	۰/۷۳۹	-

جدول شماره ۳ بیانگر این واقعیت است که از نگاه جامعه‌آماری مهم‌ترین عوامل قوت ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر در بعد طبیعی، به ترتیب؛ عامل‌های دوازدهم، چهاردهم، پانزدهم، سیزدهم، نوزدهم، یازدهم و دهم و مهم‌ترین عوامل ضعف به ترتیب عامل‌های هیجدهم، شانزدهم، یازدهم و هفدهم بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثرند. همچنین عامل یازدهم از نگاه جامعه‌آماری در ضعف و هم در قوت معنادار بوده و بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا. نقش آفرین و تاثیرگذار می‌باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه که در این پژوهش گذشت می‌توان به سوالات تحقیق بدین صورت پاسخ داد. در راستای پاسخ به سوال یکم تحقیق مبنی بر مهم‌ترین بسترهای فرصت آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. منبعث از عوامل ژئوپلیتیک طبیعی حوزه دریای خزر کدامند؟ می‌توان گفت:

الف) مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. منبث از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر عبارتند از:

- نداشتن مرزهای طبیعی قابل‌اتکای برای مواضع دفاعی کشورهای آذربایجان و ترکمنستان
- نقش ارتباطی ج.ا.ا. در بین دو قلمرو بری و بحری
- ناپیوستگی سرزمینی جمهوری آذربایجان
- نقش ترکمنستان به‌عنوان حلقه اتصال بین ج.ا.ا. و کشورهای آسیای مرکزی

- وسعت منطقه ژئوپلیتیک خزر از قفقاز در باختر تا آسیای مرکزی در شرق

ب) مهم‌ترین بسترهای تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ا. ایران منبث از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک حوزه دریای خزر عبارتند از:

- طول مرز ساحلی پنج کشور حاشیه دریای خزر
- جهت جریان آب در دریای خزر

- کمبود منابع آب شیرین کشورهای ترکمنستان و قزاقستان

در راستای پاسخ به سوال دوم تحقیق مبنی بر مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت طبیعی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ا. ایران در حوزه دریای خزر کدامند؟ می‌توان گفت:

الف) مهم‌ترین عوامل قوت‌های طبیعی ج.ا.ا. منبث از عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر مرتبط با مسائل دفاعی عبارتند از:

- مزیت‌های ژئوپلیتیک کشور ایران نسبت به سایر کشورهای پیرامونی دریای خزر؛ مانند وسعت، تسلط بر مناطق حساس و راهبردی، عمق راهبردی و دسترسی به آب‌های آزاد.

- سواحل مناسب جنوب دریای خزر جهت توسعه بندرها

- وجود رشته‌کوه‌های بلند و مشرف ج.ا.ا. بر سواحل جنوبی خزر

- برخورداری از قابلیت‌های برجسته و متعدد طبیعی و زیست‌محیطی گردشگری در استان‌های ساحلی ج.ا.ا.

- نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان‌های ساحلی دریای خزر (مثل برخورداری از مراتع، اراضی مستعد و حاصلخیز و جنگل‌های صنعتی)

- بارش باران فراوان در استان‌های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.

- عمق و حجم زیاد آب در سواحل جنوب دریای خزر

ب) مهم ترین ضعف های طبیعی ج.ا.ا. منبعث از عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر مرتبط با مسائل دفاعی عبارتند از:

- تغییر بی رویه کاربری، استفاده نامطلوب از اراضی کشاورزی و توسعه بی رویه گسترش افقی شهرها و روستاها ساحلی ج.ا.ا.
- بالا بودن سرعت فرسودگی و طولانی بودن دوره ساخت تسهیلات و امکانات زیربنایی به علت اقلیم مرطوب در سواحل جنوبی دریای خزر
- بارش باران فراوان در استان های ساحلی دریای خزر در ج.ا.ا.^۱
- کاهش سطح سفره آب های زیرزمینی استان های ساحلی دریای خزر ج.ا.ا.

پیشنهادها

۱) پیشنهاد می شود به منظور بهره برداری از مزیت ژئوپلیتیک خدادادی ج.ا.ا. (ارتباط دهنده بر به بحر) پژوهشی در خصوص اجاره اسکله به صورت میان مدت (به جهت بارگیری و باراندازی کالا) به کشورهای تازه استقلال یافته حوزه دریای خزر در دریای عمان به منظور تسهیل در برقراری مسیر ترانزیتی این کشورها به آب های جنوب انجام شود. به نظر می رسد با تحقق این امر علاوه بر افزایش ضریب امنیت جمهوری اسلامی ایران، در رشد تولید ناخالص ملی نیز مؤثر باشد.

۲) پیشنهاد می شود هیئت دولت با همکاری قوه قضائیه و استانداری استان های ساحلی بطور جد از تغییر کاربری زمین های کشاورزی به مسکونی جلوگیری بعمل آورده تا از رشد افقی شهر و تراکم جمعیت خارج از معمول، در استان های ساحلی این دریا جلوگیری گردد؛ چراکه به نظر می رسد در غیر این صورت مشکلات امنیتی ناشی از این عامل، کشور را در آینده با چالش جدی روبرو کند.

۳) سازمان جغرافیایی کشور و سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح با هماهنگی مجاری ذی ربط از نام کاسپین در تمام نقشه های جغرافیایی برای دریای خزر از این نام به علت اشتراک قومی استفاده نمایند. این امر می تواند فضای همگرایی بین کشورها ساحلی را افزایش دهد.

۴) به منظور حفظ محیط جغرافیایی حوزه دریای خزر، سازمان محیط زیست کشور با تعامل وزارتخانه ها و سازمان های ذی ربط به منظور حفظ محیط زیست این دریا و ایجاد یک همگرایی مثبت بین کشورهای ساحلی آن در جهت تشکیل یک سازمان منطقه ای زیست محیطی که در یکی

از کشورهای ساحلی دریای خزر دبیرخانه داشته باشد، تلاش نماید. (۵) با توجه به برخورداری از قابلیت‌های برجسته و متعدد طبیعی و زیست‌محیطی گردشگری در استان‌های ساحلی ج.ا.ا، سازمان گردشگری و میراث فرهنگی کشور با همکاری سه استانداری استان‌های ساحلی دریای خزر، ظرفیت‌های لازم جهت گسترش و رشد صنعت گردشگری در استان‌های ساحلی خزر را ایجاد نمایند.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- افشارسیستانی، ایرج (۱۳۸۶). دریای مازندران؛ پژوهش در جغرافیای طبیعی، نام و پیشینه تاریخی، رژیم حقوق، محیط زیست و اقتصاد چاپ دوم، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران.
- احمدی پور، زهرا (۱۳۸۹). ژئوپلیتیک دریای خزر، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- بیک، علی اصغر (۱۳۹۵). تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران، رساله دکتری، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- جودت، بهجت (۱۳۸۹). ژئوپلیتیک دریای خزر، ترجمه ناصر تیموری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی.
- صابری، افشین (۱۳۸۸). نظامی گری کشورهای حاشیه دریای خزر و امنیت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران، تهران: معاونت پژوهش دانشگاه فارابی
- گروه مطالعاتی امنیت (۱۳۸۷). تهدیدات قدرت ملی شاخص ها و ابعاد، تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران: انتشارات سمت.
- نوذری، فضل اله (۱۳۹۱). تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران، رساله دکتری، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

ب) منابع انگلیسی

- Aladin, N., (۲۰۱۱). Biodiversity of the Caspian Sea, CEP.
- Aubrey, D.G., ۲۰۱۲. Conservation of biological diversity of the Caspian Sea and its coastal zone.
- Kuksa, V.I., (۲۰۱۴). The southern seas (Aral, Caspian, Azov and Black) under anthropogenic

ج) مصاحبه

- مصاحبه اختصاصی با دکتر مصطفی ایزدی (۱۳۹۴/۰۹/۲۸)
- مصاحبه اختصاصی با جناب آقای عبدالعلی پورشاسب (۱۳۹۴/۰۸/۲۲)
- مصاحبه اختصاصی با دکتر سجاد کوچکی (۱۳۹۴/۰۹/۱۵)
- مصاحبه اختصاصی با جناب آقای مجید میراحمدی (۱۳۹۴/۰۸/۱۵)

- مصاحبه اختصاصی با دکتر فرخ رفتاری (۱۳۹۴/۱۰/۱۲)
- مصاحبه اختصاصی با دکتر مجید صمدزاده صابر (۱۳۹۴/۱۱/۱۴)